

**Thomas Op de Coul, Kartuijergregoriaans.
Lezing op de Dag van het Gregoriaans, Deventer, Penninckshuis, 7 oktober 2023**

1. Inleiding: Algemeen over kartuizers

Dames en heren,

Gisteren heeft de Katholieke Kerk de gedachtenis van de heilige Bruno van Keulen gevierd, de stichter van de kartuizers. Precies 950 jaar geleden, in 1073, bevond hij zich in de Franse plaats Reims. De situatie was bijzonder onrustig.

Kort voor 1030 in Keulen geboren ging Bruno al in 1045 naar Reims, waar hij een succesvolle opleiding en carrière doorliep. Hij werd kanunnik, werd vermoedelijk priester gewijd en werd uiteindelijk het hoofd van de kapittelschool van de Kathedraal in Reims. In deze functie groeide zijn faam, en hij had onder meer de latere Paus Urbanus de Tweede onder zijn leerlingen. Maar het waren in die tweede helft van de elfde eeuw vooral ook moeilijke tijden, met heftige strijd rond de investituur en simonie. Bruno kreeg in 1069 te maken met de corrupte aartsbisschop Manassès de Eerste. Bruno maakte deel uit van een groep kanunniken die de aartsbisschop openlijk van simonie beschuldigde – het kopen van zijn bisschopsambt, dus. Dat was genoeg reden om in 1076 de stad te ontvluchten. In 1080 werd de aartsbisschop definitief uit zijn ambt gezet. Het kapittel in Reims zag in Bruno de ideale opvolger, maar die had intussen andere plannen.

Met enkele metgezellen had hij Reims definitief verlaten om de eenzaamheid op te zoeken. Via het plaatsje Molesmes, waar de kiemen voor de Cisterciënzer-Orde al opkwamen, trokken ze naar Zuid-Oost-Frankrijk. [SLIDE] Ze zochten bisschop Hugo van Grenoble op, ook een leerling van Bruno. Die bracht hen in de zomer van 1084 naar een woeste vallei in de Franse alpen, waar zij als kleine gemeenschap van kluizenaars samen gingen leven. Dat zou de latere Grande Chartreuse worden, het moederklooster van de kartuizer orde. [SLIDE] Bruno had echter niet het doel om een nieuwe orde te stichten en wilde slechts een teruggetrokken leven als kluizenaar leiden. Bruno heeft dan ook nooit een Regel opgesteld.

Het groepje kluizenaars dat samen met Bruno in de alpen leefde, werd al snel bekend en kreeg groepjes volgelingen, die ook in klein verband samenleefden in dezelfde omgeving. Pas zo'n veertig jaar later, rond het jaar 1125, vroegen die gemeenschappen om richtlijnen vanuit de groep van de Chartreuse. [SLIDE] Op dat moment was Bruno al weer vijfentwintig jaar dood, en zijn vijfde opvolger, prior Guigo, stelde de richtlijnen op. Die kregen niet de vorm van een Regel, maar van 'Gebruiken', ofwel 'Consuetudines'. Dit document vormde de basis voor de verdere wetgeving tot op de dag van vandaag.

In de eeuwen hierna groeide de kartuizerorde, hoewel niet zo spectaculair als de Cisterciënzers. Vanaf de twaalfde eeuw ontstonden er in Europa elke eeuw enkele tientallen kartuizerkloosters, met een opvallende groei in de veertiende eeuw. Vanaf de zestiende eeuw nam de groei van de orde echter sterk af, en zij leed zwaar onder de Reformatie. Vele kartuizerkloosters werden gesloten en geplunderd. De achttiende eeuw was zo mogelijk nog zwaarder, toen Keizer Jozef de Tweede alle contemplatieve kloosters wilde sluiten – en de Franse revolutie deelde de nekslag uit. In de negentiende en twintigste eeuw werden er weer enkele Franse kartuizerkloosters in gebruik genomen, maar het aantal kartuizerkloosters is sindsdien altijd klein gebleven. Op dit moment zijn er wereldwijd zestien kartuizerkloosters voor mannen, en vijf voor vrouwen.

2. Kort en algemeen over kartuizerliturgie en -gregoriaans

Als we nu naar de rol van de liturgie in de kartuizerorde kijken, is de constante factor dat die door de eeuwen heen gekenmerkt wordt door eenvoud en soberheid. Zeker voor de beginperiode zou je kunnen zeggen dat de liturgie, in de gebruikelijke zin van dat woord, een vrij kleine rol speelde. Enkele aspecten hadden hier invloed op.

Ten **eerste** zagen we dat de eerste gemeenschap in de Chartreuse klein was: Bruno was met slechts een handvol metgezellen naar Grenoble afgereisd. Waar ze hun liturgie ook vandaan haalden, heel uitgebreid konden ze de liturgie met zo'n groep niet vieren. En dat zou bovendien eeuwen lang zo blijven, want de kartuizers hebben altijd aan vrij kleine gemeenschappen vastgehouden. Dit in contrast tot, bijvoorbeeld, de enorme kloosters van Cluny en ook de Cisterciënzers.

Ten **tweede** lag de nadruk van het kartuizerbestaan op het kluizenaarsbestaan, en niet op het gemeenschappelijk leven. Dit komt ook tot uitdrukking in de typische kartuizer architectuur, met aparte cellen voor de monniken. Dat waren feitelijk kleine huisjes, los van elkaar geplaatst, verbonden door een kloostergang. Een groot contrast, bijvoorbeeld, met de Benedictijnen en Cisterciënzers, die nog eeuwenlang samen in grote slaapzalen overnachtten. Ook de gemeenschappelijke liturgie nam dus een bescheiden rol in. Wat betreft het officie werden alleen de Metten en Lauden, direct achter elkaar, en de Vespers, samen in de kerk gezongen. Alle andere getijden werden door de monniken apart in hun kloostercel gebeden. De Heilige Mis werd bovendien enkel en alleen op zon- en feestdagen gevierd. Dit is zeer opmerkelijk in de late elfde en vroeg-twaalfde eeuw, toen de dagelijkse mis al lang en breed in zwang was geraakt. Het concrete gevolg voor de kartuizers was dat ze in hun vroege bestaan op weekdays slechts twee keer per etmaal samen kwamen in de kerk – zoals gezegd voor Metten plus Lauden en de Vespers.

Op zon- en feestdagen werd het gemeenschappelijke leven benadrukt: zoals gezegd werd dan de Mis gevierd, en bovendien werden nu wel alle getijden samen in de kerk gezongen, met uitzondering van de Completen. Ook werd er op zon- en feestdagen samen gegeten, terwijl de monniken op weekdays ook apart in hun cel aten.

Kortom: op weekdays leidden de kartuizer monniken nadrukkelijk een kluizenaarsleven, op zon- en feestdagen leidden zij meer een 'regulier' monnikenleven. Het kluizenaarsleven, met dus een relatief kleine rol voor de liturgie, werd nog **verder** benadrukt door een opvallend kleine heiligenkalender. Zo werd het aantal feestdagen tot een minimum beperkt.

Naast de invloed van kleine gemeenschappen, een nadruk op het kluizenaarsleven en een kleine heiligenkalender was er nog een **vierde** aspect dat de liturgie nog verder versoerde. De kartuizers hebben namelijk wat betreft de gregoriaanse gezangen vrijwel alle gezangen op niet-bijbelse teksten uit de liturgische boeken weggelaten. Dit zorgt met name voor een volstrekt uniek antifonale, met de gezangen voor het officie. Zeer opmerkelijk is alleen al het feit dat er in de eerste decennia bij de kartuizers vermoedelijk geen hymnes hebben geklonken. Bij de misgezangen waren het vooral de Alleluia's die het moesten ontgelden, omdat daar relatief de meeste niet-Bijbelse teksten in voorkwamen. De kartuizers brachten het repertoire van Alleluia's terug tot ongeveer zestig.

De soberheid van de liturgie werd nog verder benadrukt door muzikale terughoudendheid. De verzen bij het offertorium werden weggelaten. Het ordinarium van de mis werd beperkt tot

drie Kyrie's, één Gloria, één Sanctus en één Agnus Dei. Processies vonden niet plaats, óók niet met Maria Lichtmis en Palmzondag.

Tot slot werd wat er overbleef van het gregoriaanse repertoire ook op een bescheiden manier ten uitvoer gebracht. Er was geen schola: in principe zongen alle monniken de gezangen mee als ze dit konden, óók de verzen bij het Graduale en het Alleluia. Verder zijn instrumenten in de liturgie tot op de dag van vandaag verboden geweest.

Voordat we naar de muziek en het gregoriaans bij de kartuizers gaan, nog enkele algemene woorden over veranderingen in de kartuizerliturgie. Dat is namelijk iets waar kartuizers, volgens een oud cliché, niet erg van houden. Stabiliteit was en is het credo. Desondanks zijn er toch zaken veranderd, en meestal zonder directe druk van buitenaf. Ten **eerste** werd de Heilige Mis al vrij snel tóch dagelijks gevierd: dat was het geval vanaf rond 1200, dus zo'n eeuw na het begin van de orde. In de veertiende eeuw werden priestermonniken bovendien geacht ook dagelijks een privémiss op te dragen. Ten **tweede** groeide de kalender door de eeuwen heen aanzienlijk, hoewel niet zo snel als elders. Ten **derde** ging men eerdere principes geleidelijk aan loslaten. In de loop van de twaalfde eeuw werden hymnes toegelaten, en ook processies gingen plaatsvinden, zoals voor Corpus Christi. Een **vierde** verandering was bijzonder ingrijpend. [SLIDE] De kartuizers zongen traditioneel, net als de Benedictijnen, de metten en lauden aan het einde van de nacht, zodat de lauden startten bij het krieken van de dag. Aan het einde van de zestiende eeuw hebben ze de metten en lauden gezamenlijk naar voren geschoven, zodat ze vóór middernacht beginnen en zo'n twee uur later eindigen. Vanaf dit moment hadden de kartuizers de intussen karakteristieke gebroken nacht. [SLIDE] Kartuizers slapen van grofweg half acht tot elf uur 's avonds, en van ongeveer twee tot zes uur 's ochtends. De **vijfde** verandering is de grootste, namelijk die naar aanleiding van het Tweede Vaticaans Concilie. Hier zal ik in deze lezing verder niet op in gaan.

3. De koorpraktijk en -ervaring van het kartuizergregoriaans

Vanuit de concrete praktijk van het zingen zijn er ook zaken die opvallend bij de kartuizers. Allereerst was er geen aparte schola voor de gregoriaanse gezangen. Dit had onder meer te maken met de omvang van de kloosters; meestal bestond een kartuis uit slechts twaalf koormonniken en een prior. Broedermonniken zongen tot ver in de twintigste eeuw doorgaans niet mee in de mis en de officies. Ook toen er zogenaamd dubbelconventen voor 24 monniken ontstonden bleef het de gewoonte dat alle koormonniken meezongen. Aan het begin van de zestiende eeuw werd er wel een minimum bepaald van acht monniken, om het officie gezongen te laten plaatsvinden.

Deze situatie had heel concrete gevolgen. Het Credo en het Gloria werden niet responsoriaal gezongen, en ook de verzen in het Graduale en Alleluia werden door iedereen gezongen. Intonaties voor de gezangen werden zeer kort gehouden. Er waren wel twee hoofdzangers, één aan elke kant van het 'koor'. Deze hoofdzangers traden afwisselend op als dirigent voor iedereen – maar waren bovendien verantwoordelijk voor de orde binnen hun eigen koorhelft. Ook was er nog een 'emendator' die monniken op eventuele fouten moesten wijzen.

Natuurlijk vereiste het voltallig zingen van mis en officie voorbereiding, en de 'Consuetudines' voorzien hier in: op de dagen vóór zon- en feestdagen nam men na de noon de tijd om samen de lezingen en wellicht de muziek door te nemen. Dit was des te noodzakelijker omdat men er naar streefde, het repertoire uit het hoofd te zingen, zeker tot het einde van de Middeleeuwen. Dit had aan het begin praktische redenen, vooral het spaarzame

licht tijdens metten en lauden en weinig want dure liturgische boeken. Gaandeweg kreeg het een meer spirituele duiding. Tijdens het zingen zou het geblader en zoek in boeken de devotie al te zeer verstoren. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw werd een en ander wel wat minder strikt nageleefd, maar het ideaal blijft levend.

Nog een ideaal is het volledige verbod op muziekinstrumenten in kartuizerkloosters. Ondersteuning van de zangers of verrijking van de liturgie was dus ondenkbaar; daarnaast was ook polyfonie niet toegestaan, zodat de kartuizer monnik slechts leefde in een auditief klimaat van complete stilte, afgewisseld met de gregoriaanse melodieën. Hoe de monniken dit zelf ervoeren is natuurlijk nauwelijks te achterhalen.

Dit komt mede omdat kartuizers sowieso weinig over hun eigen liturgie en muziek schreven. De oudste bron die de kartuizerliturgie beschrijft is afkomstig van een buitenstaander, en dat zou eeuwen lang zo blijven. Sinds het begin van de twaalfde eeuw hebben monniken, theologen, intellectuelen en reizigers beschrijvingen van de kartuizer rite, en soms het gregoriaans, gegeven. Dit waren soms nuchtere, maar steeds vaker bewonderende en idealiserende teksten. Enkele bekende namen zijn Petrus Venerabilis, de beroemde abt van Cluny, de dichter Petrarca wiens broer een kartuizer was, en Erasmus. Deze laatste is bekend om zijn ironische beschrijving van het kartuizer gregoriaans. Als hij het in een tekst over spreekritme heeft, meldt hij: “een korte lettergreep van een psalmzingerende kartuizer op een feestdag is langer dan een lange lettergreep van de vlotte tong van een snelle spreker”. Anders gezegd: die kartuizers zijn nogal traag.

Hoe dat ook zij, we moeten veel moeite doen om te horen wat kartuizers zelf van hun liturgie maakten. Vanuit de kartuizers zelf ontstonden natuurlijk de liturgische boeken, de statutaire boeken over hoe de liturgie gevierd moest worden, en ook wel muziektheoretische geschriften. Die laatste gingen echter altijd over het gregoriaans in het algemeen, en niet over wat er typisch was aan het kartuizer gregoriaans. Iets dichterbij komt een advies over liturgie, in een brief aan een kluizenaar van de kartuizermonnik Bernardus, stichter en prior van de kartuis bij Portes. Dit advies is helaas nogal praktisch van aard.

Er zijn welgeteld twee bijzondere flarden van een werkelijk ‘eigen ervaring’ bekend. Thomas Kress stierf in 1564 als de laatste monnik van de kartuis bij Basel. In een bijzonder handschrift met allerlei niet-liturgische en zelfs meerstemmige gezangen vinden we een verdedigende tekst, verstopt in de linkermarge van deze pagina. [SLIDE] U ziet het, een nogal chaotisch handschrift. Hoe dan ook, in deze tekst komt duidelijk naar voren dat Kress al deze gezangen vervaardigde om de muzikale monotonie in zijn klooster te doorbreken. Hij noemt met name het beperkte aantal hymnes die steeds maar weer gezongen werden, ook bij feesten. Nieuw gecomponeerde gezangen hadden bij de kartuizers geen plaats, dus ook bij nieuwe heiligenfeesten zong men gewoon maar steeds het zelfde.

Een tweede getuigenis, ook niet direct positief, komt uit Engeland, vanuit de kartuis bij Londen, van Maurice Chauncy. Deze monnik leefde net als Kress in de zestiende eeuw, en meldt dat men in zijn kartuis van 10 uur 's avonds tot 3 uur 's nachts met de metten en lauden bezig was, iets dat veroorzaakt werd door een extreem langzame uitvoering van de gezangen. Dit werd bevestigd door het feit dat de prior, John Houghton, blijkbaar verontwaardigd de kerk verliet als de monniken te veel versnelden in hun gezang...

4. Het Roermondse graduale en de jubilussen in het alleluia

[SLIDE] Nu ik kort gesproken heb over de geschiedenis van de kartuizers, hun liturgie en muziek, is het tijd om te kijken naar hoe dit allemaal concreet zichtbaar werd in de liturgische boeken. Ik begin met een bijzonder graduale uit het kartuizerklooster in Roermond. Het is een van de maar acht liturgische bronnen die we kennen uit Nederlandse kartuizerkloosters.

[SLIDE] In dit graduale gaan we kijken naar een detail in de uitvoering van het Alleluia.

[SLIDE]

Het streven naar soberheid en eenvoud bij de kartuizers lijkt tot gevolg te hebben gehad, dat er een zeker ongemak bestond bij de meer uitbundige kanten in het gregoriaans. Dit klinkt ook wel mee in een beroemd citaat uit de Statuta Antiqua: ‘Aangezien het de plicht van een goede monnik is om eerder te treuren dan te zingen, moeten we zo zingen dat het weeklacht, en niet de vreugde van het zingen, in ons hart is.’ De benadering van de kartuizers ten aanzien van het alleluia laat deze bezorgdheid concreet zien. Het is veelzeggend dat de kartuizers het traditionele repertoire van 95 alleluia's hebben teruggebracht tot slechts 61! Maar men greep ook in de melodieën van deze gezangen in. Dat wordt duidelijk als we kijken naar het bericht dat op het binnen-schutblad van ons graduale is geplakt.

[SLIDE] In deze tekst zijn twee handen te zien. De hoofdhand dateert van ergens na het jaar 1578. [SLIDE] Dat blijkt uit de onderste regel: “deze consuetudo is ontleend aan het graduale van de orde van de kartuizers, gedrukt in Parijs, in het atelier van dhr. Chaudier anno 1578.” Een tweede hand is te zien net vóór de hoofdtekst. [SLIDE]. Daar lezen we: “Ze missen kracht en verplichting, omdat ze zijn vastgelegd vóór de nieuw uitgegeven statuten.” Dit zinnetje werd toegevoegd na een visitatie in 1611 en verwijst naar de nieuw uitgegeven statuten van de kartuizerorde van 1582. We zien dus tegenstrijdige instructies wat betreft de hoofdtekst op dit vel, die bestaat uit richtlijnen over hoe je het alleluia moet uitvoeren. Wat stond hier op het spel?

[SLIDE] Dit is het alleluia Dominus dixit, uit de eerste mis voor Kerstmis. Meestal wordt zo'n alleluia als volgt uitgevoerd: eerst laat een solist het eerste deel van het alleluia horen, tot aan het sterretje; dan wordt hij vergezeld door de rest van het koor. Dit tweede deel van het alleluia, [SLIDE] gezongen op de lettergreep ‘a’, wordt een jubilus genoemd. Na de jubilus wordt het couplet gezongen door een kleine groep zangers en eindigt opnieuw met een jubilus [SLIDE]. Ten slotte wordt het halleluja door iedereen herhaald. In vrijwel alle alleluia's komt de melodie van de tweede jubilus min of meer overeen met het eerste jubilus; dit voorbeeld is een uitzondering.

[SLIDE] In het Roermondse graduale wordt echter de tweede jubilus weggelaten. Het vers eindigt meteen bij de laatste lettergreep. Het blijkt dat de kartuizers deze jubilus vaak oversloegen en in plaats daarvan terugkeerden om alleen het halleluja te herhalen. Maar ze waren hier bepaald niet consequent in. Laten we teruggaan naar het opgeplakte bericht dat we zojuist zagen. [SLIDE] De term die de kartuizers voor de jubilus gebruikten was ‘neuma’, of soms ‘cauda’. Op deze pagina worden instructies gegeven wanneer dit laatste Jubilus gezongen moet worden, en wanneer niet. De negende regel luidt inderdaad [SLIDE] “in de eerste en derde mis van Kerstmis wordt de jubilus niet gezongen” – net zoals we in ons voorbeeld zagen.

Interessant is dat deze instructies hebben geleid tot verschillende aantekening in het graduale, bij de genoemde alleluia's. Ik pik er drie interessante gevallen uit.

[SLIDE] In het alleluia ‘Nonne cor’ werd de jubilus in de kartuizerpraktijk meestal weggelaten, precies zoals de instructie aangeeft: ‘non fit neuma’. We kunnen zien dat de schrijver aanvankelijk enkele noten [SLIDE] had bijgevoegd die de zangers eraan herinnerden het tweede jubilus te zingen, dat in dit geval identiek was aan het eerste jubilus. Deze paar noten zijn later gewist, vermoedelijk na de commentaren uit 1578. Als we goed kijken, [SLIDE] is het begin van de alleluiamelodie nog steeds herkenbaar.

[SLIDE] Een tweede voorbeeld vinden we met Pinksteren. Voor deze plechtigheid worden twee alleluias gezongen: ‘Emitte spiritum’ en ‘Veni sancte spiritus’. De instructie uit het opgeplakte bericht luidt: “in beide missen voor Pinksteren wordt in het **tweede** alleluia de jubilus gezongen”. Het **eerste** alleluia mist inderdaad het jubilus, in tegenstelling tot wat gebruikelijk is in de Romeinse praktijk. Maar in het **tweede** alleluia is de situatie ingewikkelder. Hier is een detail van de pagina [SLIDE]. Aanvankelijk werden opnieuw enkele noten gebruikt als herinnering voor het zingen van het jubilus. [SLIDE] Later zijn deze, net als in het vorige voorbeeld, gewist. Nu is er echter commentaar toegevoegd vlak bij de gewiste jubileummelodie. Er staat: “Jubilus alleen op de dag in beide missen”. Het script van deze opmerking lijkt opvallend veel op het script uit de geplakte mededeling. Bovendien vinden we aan het begin van het alleluia een custos [SLIDE]. Het lijkt erop dat deze custos is toegevoegd door de schrijver die het commentaar aan het einde van het alleluia heeft toegevoegd, als extra waarschuwing om het jubilus daadwerkelijk te zingen. Hoe het ook zij, in dit voorbeeld zien we een jubilus dat eerst werd gezongen, vervolgens werd verwijderd en vervolgens weer werd toegevoegd.

Een derde en laatste voorbeeld vinden we in het Sanctorale, op het feest van de apostelen Filippus en Jacobus. [SLIDE] Over dit alleluia zegt het opgeplakte bericht: “in het alleluia-vers ‘Epulemur’, dat wordt gezegd op het feest van de apostelen Filippus en Jakobus, wordt het jubilus gezongen”. Maar weer worden we met verwarring geconfronteerd. [SLIDE] Net na het woord alleluia is blijkbaar een soort instructie ingevoegd en later gewist. Aan het einde van de melodie, op de onderste regel, [SLIDE] zien we opnieuw het later toegevoegde commentaar, “jubilus alleen op de dag”, wat gemaskeerd door de rubriek voor het volgende offertorium. Aan het einde van het vers lijkt het vrij duidelijk dat de muzieknoden van de jubilus van een tweede hand afkomstig zijn. Aan de andere kant lijkt de eerste schrijver net genoeg ruimte te hebben gelaten voor dit jubilus. Ik vermoed dat het jubilus aanvankelijk werd geschreven, later werd gewist en uiteindelijk opnieuw werd toegevoegd.

Al dit wat gerommel met de jubilus maakt duidelijk dat het voor de kartuizers niet altijd eenvoudig was om te bepalen of ze het tweede jubilus nu moesten zingen of niet. In de drie voorbeelden volgden de Roermondse monniken de opgeplakte mededelingen, en namen blijkbaar niet de moeite om hun praktijk opnieuw te veranderen na het bezoek van 1611. En de Roermondse gemeenschap was niet de enige. In de tegenwoordig bekende kartuizer graduales is er weinig consistentie te vinden in hun omgang met de jubilus.

5. Corpus Christi algemeen

Ik zei het al, de kartuizers hebben altijd wat moeite gehad met meer uitbundige kanten in het gregoriaans. Dat gold ook voor feesten. Hun feestkalender hielden ze heel klein. En ze zijn dus ook nooit echt happig geweest om nieuwe feesten in hun kalender te introduceren. Een eerbiedwaardig feest als Kruisvinding werd door de kartuizers bijvoorbeeld pas in de dertiende eeuw ingevoerd. Een reeks nieuwe Mariafeesten die in de latere middeleeuwen

opkwamen, werden door de kartuizers pas decennia of soms zelfs een eeuw later in hun kalender opgenomen. En ook in de misgezangen voor zulke nieuwe feesten zien we terughoudendheid. Er werden in die late Middeleeuwen vele nieuwe gezangen voor deze feesten gecomponeerd, maar deze werden compleet genegeerd door de kartuizers.

Daarmee komen we bij een boeiend voorbeeld, een feest waar de kartuizers niet met goed fatsoen omheen konden, namelijk het feest van Corpus Christi (Sacramentsdag). Dit kwam halverwege de dertiende eeuw op in de zuidelijke Nederlanden. De eerste viering van het feest was in Luik en in 1264 werd het officieel afgekondigd door paus Urbanus de Vierde, maar nog zonder veel succes. In 1317 volgde een nieuwe afkondiging, door paus Johannes de Tweeëntwintigste, en nu sloeg het feest wel aan. Zelfs de kartuizers waren in dit geval verrassend snel, en namen het feest misschien al in 1318, maar zeker vóór 1332 in hun kalender op. Wat zouden ze met de gezangen hebben gedaan? Die waren namelijk vrijwel allemaal nieuw.

Tussen het midden van de dertiende eeuw en 1317 waren al een reeks liturgieën voor Corpus Christi samengesteld. Deze werden her en der wel gebruikt, maar voor de herstart van 1317 werd er door Thomas van Aquino een mis en officie samengesteld die duidelijk een min of meer officiële status kregen. [SLIDE] Het is duidelijk dat de kartuizers deze versie onder ogen kregen toen zij het feest in de kalender invoerden. Het officie is vernoemd naar de eerste antifoon, 'Sacerdos in aeternum', en de mis vanzelfsprekend naar de introitus, 'Cibavit'. Het geheel is te vinden in een beroemde libellus, bewaard in de Nationale Bibliotheek van Parijs. De Mis die de kartuizers overnamen levert weinig bijzonderheden op, ik richt me dus nu alleen op het officie.

Wat betreft de structuur is te zien dat de kartuizers het 'officiële' officie uit het genoemde libellus hebben overgenomen, maar wel met enkele wijzigingen. Enkele opvallende wijzigingen licht ik uit. Alle antifonen voor de eerste vespers werden vervangen door slechts één antifoon. Ze namen hiervoor een antifoon voor Witte Donderdag, 'Cenantibus autem illis'. Een begrijpelijke keuze voor Corpus Christi, maar wel uniek voor de kartuizers: verder is dit antifoon nergens op deze plek voor Corpus Christi te vinden.

Nog een opvallende ingreep is het uitsluiten van alle hymnes. De kartuizerorde was altijd terughoudend geweest om hymnes op te nemen vanwege hun niet-bijbelse teksten. In hun begindagen waren hymnes misschien geheel uitgesloten, maar na verloop van tijd lieten ze bepaalde beroemde hymnes toch in hun liturgie toe. Interessant is dat ze in het begin van de veertiende eeuw blijkbaar nog steeds niet happig waren op het incorporeren van nieuwe hymnes.

Ook opvallend is hoe de kartuizers omgingen met het materiaal, dat in de Parijse libellus speciaal aanwezig was voor monastiek gebruik. De libellus gaf drie extra antifonen voor de metten (de seculiere metten bevatten 3 maal 3 antifonen plus psalmen, de monastieke metten 3 maal 4), maar deze worden verrassend genoeg genegeerd door de kartuizers. Zij introduceerden drie antifonen die onbekend zijn in de context van Corpus Christi: 'Lavabo inter innocentes', 'Gustate et videte' en 'Parasti cibum'.

Als we naar de responsoriën kijken, zien we [SLIDE] een heel andere benadering. Hier hebben de kartuizers alle responsoriën gebruikt die in het Corpus Christi-officie werden gegeven, door eenvoudigweg de extra drie uit de 'vierde nocturne' aan het einde toe te voegen. Hier werd blijkbaar geen reden gevonden om de gezangen te reorganiseren, afgezien van een

obscure herschikking in de eerste nocturne. Maar deze indruk van vredige incorporatie verdwijnt al snel als we de muziek bekijken.

6. De Corpus Christi melodieën als geheel

Laten we dus eens gaan kijken naar de melodieën van het officie. Hierbij allereerst de opmerking dat die gezangen die officieel voor Corpus Christi werden gecompileerd, allemaal contrafacten waren: oude melodieën op nieuwe teksten.

Het eerste dat nu opvalt bij het kijken naar enkele kartuizerbronnen: de melodieën die we daar vinden zijn opvallend uniform en dus duidelijk zorgvuldig verspreid binnen de orde. Maar het is verrassend te zien hoe de kartuizers omgingen met de melodieën van de officiële versie van het officie. Zij vervingen namelijk vrijwel alle melodieën van de Corpus Christi-gezangen door melodieën uit hun eigen antifonarium, terwijl de teksten vrijwel onaangeroerd bleven. Hier vallen weer enkele zaken op.

Het eerste dat opvalt, is dat de gezangen waaraan de officiële Corpus Christi contrafacta hun melodieën ontleenden, vrijwel allemaal onbekend waren voor de kartuizers. De kartuizers kenden de melodieën dus gewoonweg niet. Het ligt dus voor de hand te denken dat de kartuizers al deze melodieën vervingen omdat ze onbekend voor ze waren. Grappig is wel, dat twee van de melodieën die de kartuizers wél kenden ook werden vervangen!

Het tweede dat ik wil uitlichten gaat over de oorsprong van de melodieën die de kartuizers gebruikten om nieuwe contrafacta te vormen, met de teksten uit de officiële Corpus Christi-gezangen. Die oorsprong is heel gevarieerd, maar bijna de helft van de melodieën is afkomstig uit het begin van het liturgisch jaar, van Advent tot en met Driekoningen. Ook opvallend zijn drie melodieën, die ontleend zijn aan gezangen die tot hetzelfde feest behoorden van waar ook de officiële Corpus Christi contrafacta-melodieën voortkwamen.

Het derde aspect dat iets zou kunnen laten zien van de motivatie van de kartuizers is de tekst van de gezangen. Zou het kunnen dat zij alle nieuwe melodieën kozen uit gezangen die een of andere tekstuele relatie hadden met Corpus Christi of de eucharistie? De eerste antifoon van het hele Kartuizer officie, *Cenantibus autem illis*, afkomstig van Witte Donderdag, zou een teken kunnen zijn. Maar als we de teksten van al de gebruikte gezangen bekijken, levert dat eigenlijk niks op. Dat strookt wel met het feit dat de verzameling feesten waaruit de melodieën zijn gehaald wat lukraak aanvoelt.

Maar er is nog een vierde motivering te bedenken. De kartuizers hielden van eenvoud, dat kunnen we wel zeggen. Zou het kunnen dat zij de officiële Corpus Christi gezangen te lang vonden? Een korte blik op de lengtes van die officiële gezangen en de nieuwe kartuizer gezangen maakt al duidelijk dat dit blijkbaar niet doorslaggevend was. Slechts 15 melodieën waren duidelijk korter dan de officiële. 12 melodieën bleven ongeveer even lang, en vier responsories waren juist langer dan de officiële gezangen.

Het lijkt me duidelijk dat de kartuizers deze grote operatie ondernamen, omdat ze de melodieën van de officiële Corpus Christi gezangen niet kenden. Ze hebben de teksten van Thomas van Aquino intact gelaten, maar gezocht naar geschikte melodieën om daar onder te plaatsen. Het levert een boeiend inkijkje in wat de kartuizers in die tijd bewoog. Liever een flinke klus om nieuwe gezangen met voor hun bekende melodieën te fabriceren, dan nieuwe

melodieën te moeten leren kennen. Als we nu de concrete gezangen bekijken, blijkt de praktijk nóg wat weerbarstiger.

7. Enkele voorbeelden

De meeste antifonen laten weinig bijzonderheden zien. Hier geldt bijna steeds dat de officiële, onbekende melodie wordt vervangen door een andere melodie, soms met kleine wijzigingen.

De responsoriën werden veel steviger onder handen genomen. Net als bij de antifonen werden de nieuwe, officiële Corpus Christi melodieën weggehaald en vervangen door melodieën die de kartuizers al kenden. Maar: deze bekende melodieën hebben ze bij de responsoriën nog wel flink geredigeerd. Er werden vooral flinke stukken uit de melodieën geknipt, maar soms werden er ook noten toegevoegd.

Een enkel voorbeeld is sprekend. (Afbeelding 1) U ziet een deel uit het responsorium *Cenantibus illis*. Tot aan dit gedeelte van het gezang hadden de kartuizers bijna precies de melodie overgenomen van de responsorie *Reges tharsis*. Maar in dit punt van het gezang vonden ze het blijkbaar nodig om groot gedeelte te verwijderen. Dat is omcirkeld in de onderste notenbalk. Maar dat verwijderde deel hebben ze vervangen door een volledig nieuw melodisch stuk. U ziet dat in de middelste balk, in de vierkant omringde noten. De componist, als we die zo kunnen noemen, was daarbij duidelijk goed op de hoogte. De respons *Reges tharsis* staat in de tweede modus, en in dit nieuwe melodische deel zijn typische standaardwendingen voor deze modus te zien. Die zijn aangegeven met een omcirkeling en verbindingsboogjes.

F-Pnm, lat. 1143, f. 10r

... benedixit ac fregit deditque discipulis suis et ait accipite et comedite hoc est ...

A-Wn, 1791, f. 134v

... benedixit ac fregit deditque discipulis suis et ait accipite et comedite hoc est ...

A-Wn, 1791, f. 34r

... offerent reges arabum et saba dona domino deo ...

Afbeelding 1: deel uit responsorium “*Cenantibus illis*”

8. Conclusie

[SLIDE] Het is opvallend hoeveel werk er in het Corpus Christi-officie werd gestoken, voordat ze in de kartuizerorde werden geïntroduceerd en verspreid. Hymnes werden genegeerd. De antifonen van de verschillende getijden werden van positie gewijzigd en soms vervangen door andere gezangen. En vooral: de melodieën van vrijwel alle Officie-gezangen werden volledig omgegooid. Op één na zijn alle melodieën verwijderd en vervangen door melodieën uit gezangen die de kartuizers wél kenden. Maar ook deze vervangende melodieën werden uitgebreid geredigeerd.

Een centrale vraag is natuurlijk waarom al deze veranderingen zijn doorgevoerd. Het weglaten van de sequens in de Mis en de hymnes in het officie kan gewoon conservatisme zijn. En wat betreft de melodieën: de simpelste verklaring zal ook wel de juiste zijn. De kartuizerorde had geen zin om al hun monniken voor Corpus Christi nieuwe melodieën te laten inoefenen. Het is bijzonder om te zien hoeveel moeite ze namen, om dit te realiseren.

Hopelijk heeft u een beeld gekregen, hoe kartuizer monniken omgingen met de enige muziek waar zij mee te maken hadden: het gregoriaans. Dank voor uw aandacht!